

Пустовалов Сергій

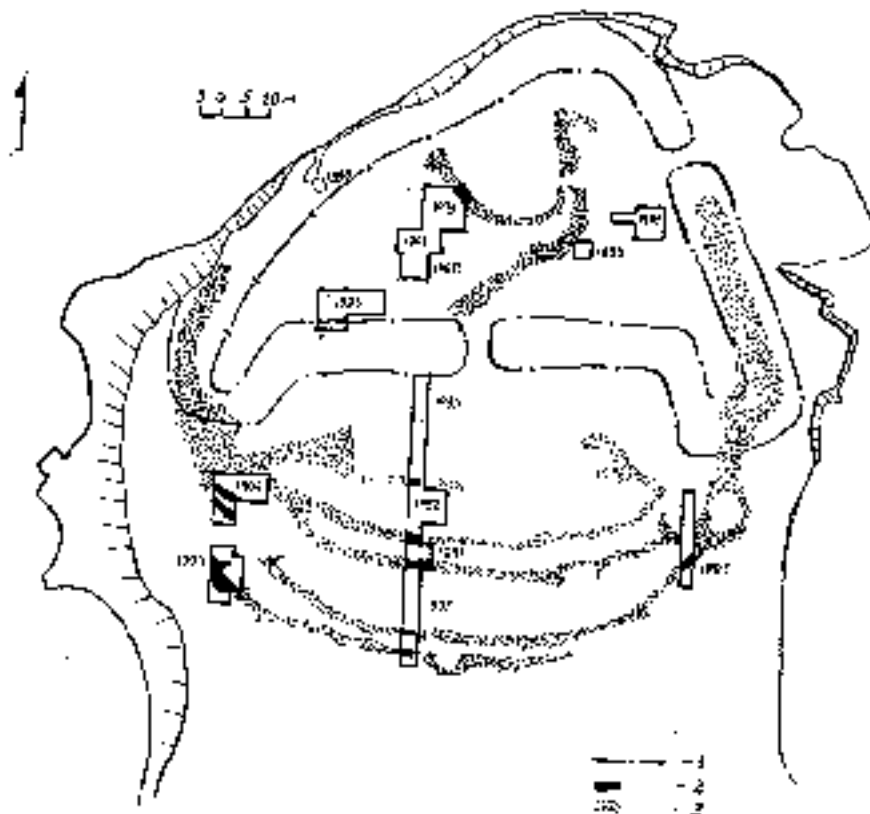
Деякі підсумки розкопок городища на острові Мала Хортиця (Байда)

Поява укріплених поселень є однією з найважливіших ознак встановлення державності. Перші городища виникають на території України вже у трипільській культурі. Так, на поселенні Жванець-Щовб знайдено вал та рів; у Козаровичах — два рови, кількома валами та ровами було укріплено поселення Костешти-II (Черныш, 1982, с. 238). Нарешті, саме планування великих трипільських поселень типу Майданецького вказує на те, що окремі кільця жител, крім усього іншого, виконували також і роль оборонних споруд (Шмаглій, 1980).

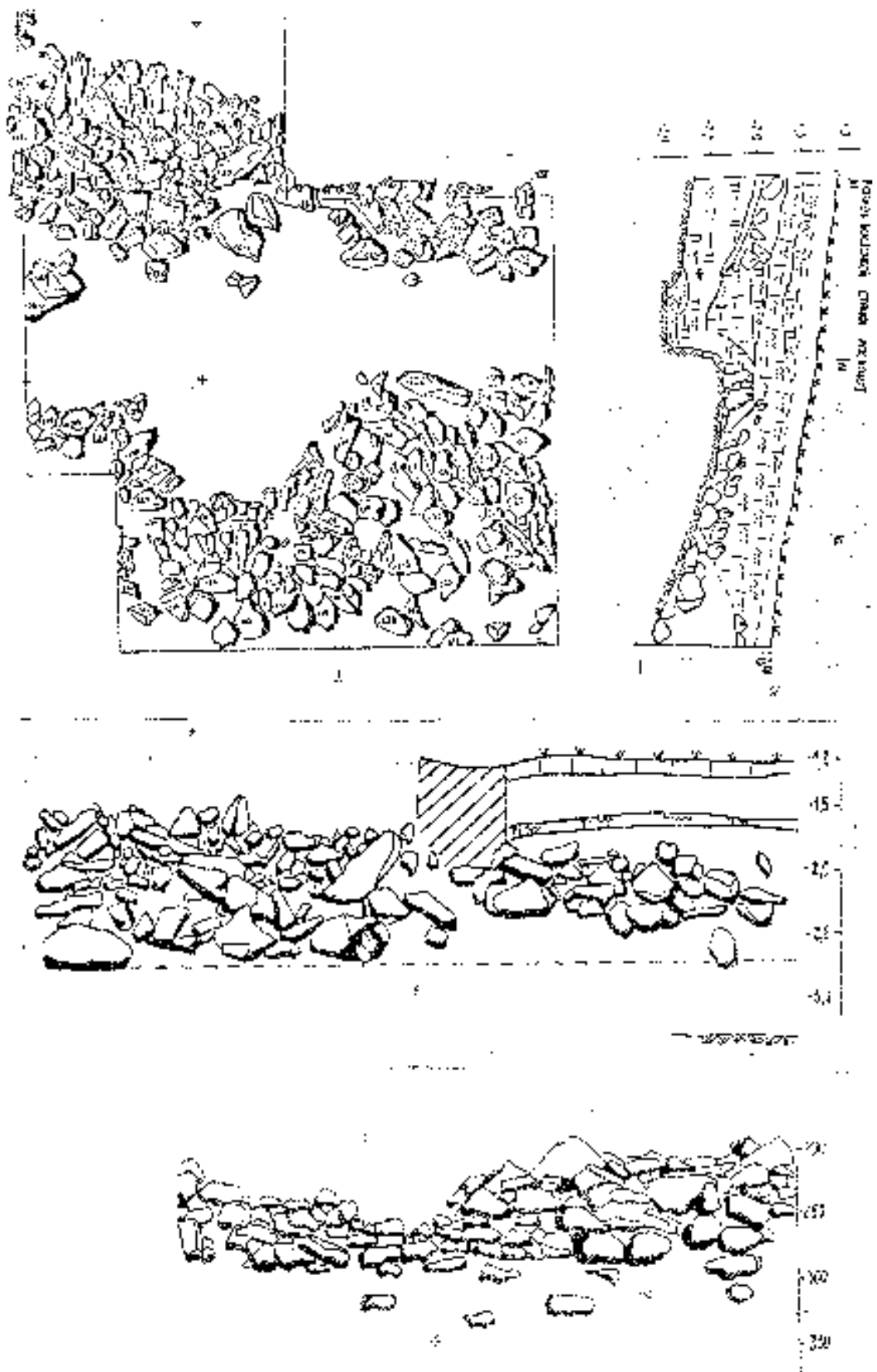
Деяку іншу традицію являють собою степові городища. Так, вже у верхньому шарі Михайлівського поселення зафіксовано окремі кам'яні

стіни (Лагодівська, Шапошникова, Макаревич, 1962, с. 47—78). Кам'яні оборонні споруди відомі також у Лівенцівській та Каратаєвській фортецях (Братченко, 1976, с. 108—109). Окреме місце займає у цій низці досліджуване останнім часом городище на острові Мала Хортиця, або Байда, у межах м. Запоріжжя. Цей острів має дуже вигідне для тривалої оборони положення. Він відносно невеликий (150—180 м x 520 м). Із крутими, а в північній частині — й скелястими берегами. Тут скелі здіймаються на 12—14 м над рікою, у південній частині — на 3—4 м.

Верхня висока частина острова займає площу приблизно у 2 га. Саме тут розташовано оборонні споруди та інші рештки цитаделі Запоро-

Мал. 1.

Мал. 2.

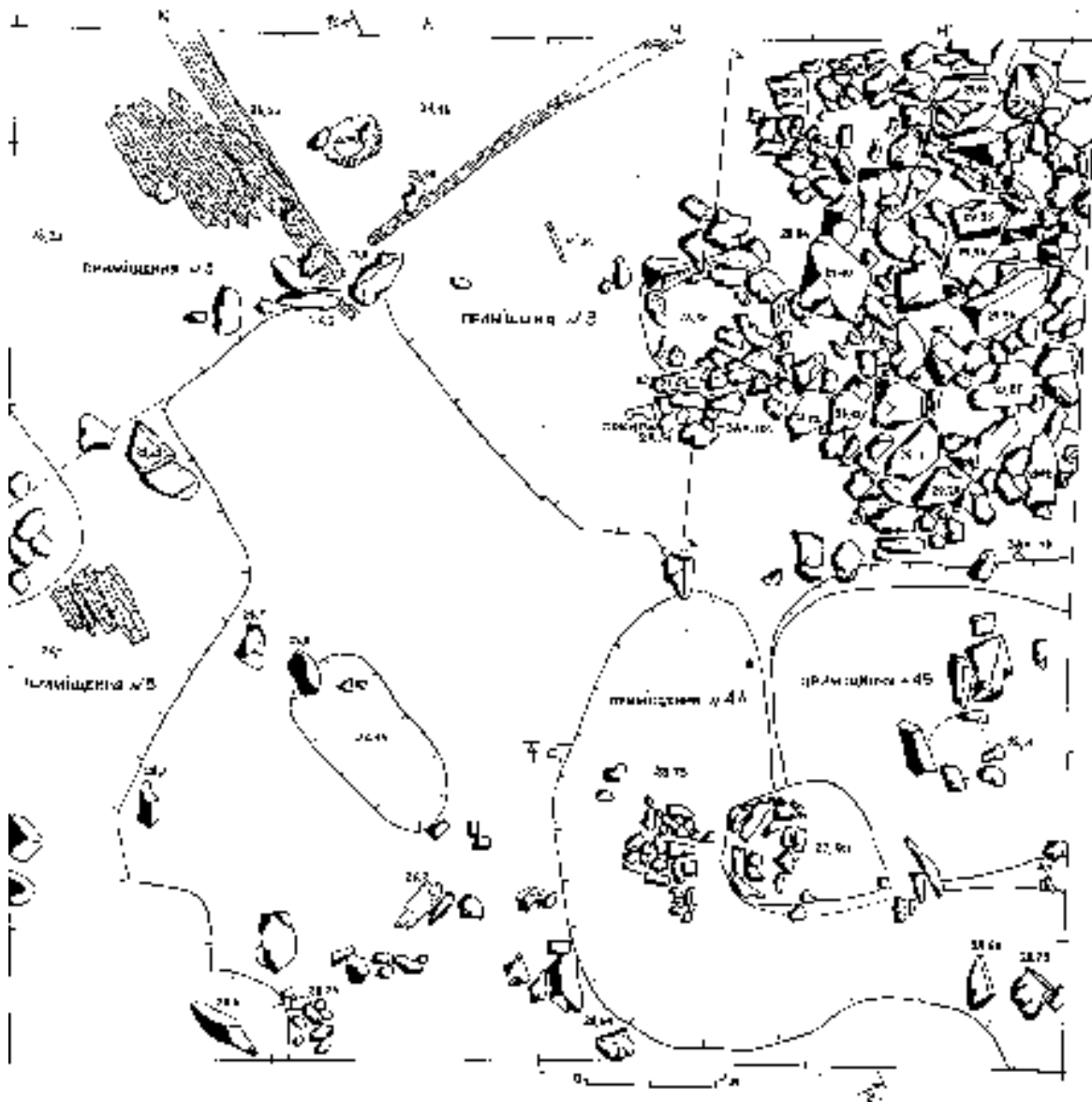
зької корабельні, яку було побудовано у 1736 р. За межами укріплень XVIII ст. острів спускається ледь помітними терасами до сухого русла, що відділяє високу частину острова від піщаної дюни. У минулому острів у певні відрізки часу з'єднувався з материковим правим берегом Дніпра.

На вигідне для оборони розташування острова неодноразово звертали увагу археологи та історики у минулому, коли шукали залишки, пов'язані з діяльністю Дмитра Вишневецького — національного героя українського народу. Так, уперше археологічні розкопки проводили тут М. Л. Макаревич та О. В. Бодянский ще до Вітчизняної війни (матеріали розкопок втрачено). У 1950 та у 1953 рр. на острові працював В. Ф. Пешанов (1950, 1953). Він заклав три шурфи у різних місцях укріплень XVIII ст. Окремою

траншеєю було розрізано й вал XVIII ст. Знайдений під час розкопок матеріал, він відніс до періоду бронзи та черняхівської культури, XVIII ст.

Перші, більш значні роботи провів на острові у 1968 році Р. А. Юра (Юра, 1969). Під час польового сезону він розкопав дві землянки нижніх чинів, перерізав траншеєю південний вал укріплень XVIII ст. Автор дійшов висновку, що давніші шари городища було повністю знищено під час будівництва валу корабельні, й тому подальші дослідження на острові провадити не варто (Юра, 1969).

Висновок Р. А. Юри про повне знищення культурного шару городища на Малій Хортиці призвів до того, що спеціалісти-археологи надовго залишили острів поза своєю увагою. Тільки через 20 років, у 1989 р., у зв'язку із створенням

Мал. 3.

Хортицького історико-культурного заповідника та вивченням у його межах всіх археологічних пам'яток, В. С. Іллінський провів невеликі розвідки на городищі (Іллінський, Пустовалов, 1992).

У результаті проведених розвідок було встановлено наявність культурного шару за межами укріплень XVIII ст., а також ділянки у межах фортеці, не зайняті будівлями XVIII ст. З'ясувалося, що городище доби бронзи та укріплений замок XVI ст. значно більші за укріплення XVIII ст. Останні переважно лише підправляли попередні укріплення.

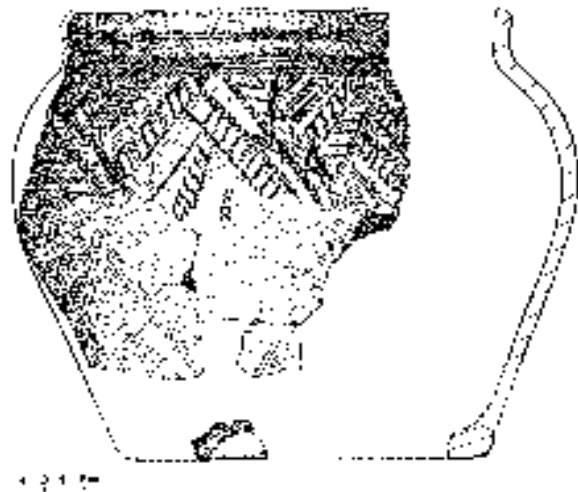
Ґрунт на острові піщаний. Це дозволило виявити під землею кам'яні об'єкти. Послідовні проколи ґрунту щупом дозволили досить точно виявити кам'яні споруди, що знаходяться під землею (мал. 1).

Аналіз даних детальної розвідки кам'яних споруд у північній частині острова дозволяє зробити висновок, що тут знаходиться потужна фортеця з багатошарованою обороною на півдні, широкими та високими мурами на сході та на заході й відносно невеликим валом на півночі, саме у тому місці, де скелі мають найбільшу висоту (до 12—14 м).

Крім цього, в межах самої фортеці виділяється найвище місце, що також було додатково оточене муром. Від цієї стіни на південний захід йде ще одна стіна. На жаль, її перекрито валом XVIII ст. і пошкоджено ровом та куртиною того ж часу. Кільцеві структури на південно-східному кутку та південно-західному кутку, можливо, є залишками башт або великих жител, включених до оборонних поясів фортеці. З північного заходу серед скель є потаємний спуск до води. Як показала шурфовка, його було зроблено ще за часів середньої бронзи.

Мал. 4.

Мал. 5.

Наявність численних стін на півдні фортеці на перший погляд передбачає їхню різночасовість. Проте всі роботи, що проводились до останнього часу, показали їхню одну й ту ж культурну приналежність, а саме до катакомбної спільності.

Хоча розвідувальні роботи тривають на острові вже з 1989 р., більш широкі розкопки розпочалися з 1991 р. Було проведено топографічну зйомку всього острова, складено його великомасштабний план. Городище для зручності нумерації окремих квадратів було поділено на чотири частини. Південно-східна одержала назву розкоп № 4, південно-західна — розкоп № 1, північно-західна — розкоп № 3, північно-східна — розкоп № 2. Для всього городища було визначено єдину сітку квадратів. За чотири роки всього розкрито приблизно 1200 кв. м, що складає десь 7% від загальної площі городища. Тому, не дивлячись на ретельні розвідки та розкопки окремих споруд у різних місцях городища, залишаються відкритими численні питання щодо планування, часу існування окремих його частин тощо.

Найцікавіше відкриття було зроблено на розкопі № 1. Виявлені на цьому розкопі укріплення склалися з двох ровів, двох кам'яних стін з невеликим ровом між ними. Опишемо їх докладніше.

На крайньому півдні городища знаходився перший рів, який було споруджено за 20—25 м від колишньої протоки, що відділяла скелясту частину острова від піщаної дюни. Рів мав ширину 5 м та глибину 1.8—2.0 м від колишньої поверхні. Дно рову сягало скелі. Як встановлено з вивчення розрізів, цей рів поступово затікав світлим супіском й був перекритий шаром, у якому знаходилися уламки граніту. У пізньобронзовий час (білозерська культура) на місці цього рову було викопано ще один невеликий рів зав-

ширшки 1.0—1.2 м та завглибшки 0.5—0.6 м. Цей рів поступово затікав, і на поверхні змиву також залягав шар каміння, який фіксувався під час розвідки як найпівденніша стіна. Камені, що перекривали рів катакомбного часу, фіксувалися у розвідці як друга з півдня стіна.

За сім метрів на північ від щойно описаного рову було влаштовано ще один рів. У зафіксованій частині його ширина дорівнювала 4.4 м, глибина — 1.5—1.7 м від стародавнього горизонту. Дном рову також служила гранітна скеля. У цьому рові було відкрито прохід шириною близько 1.0 м. На дні рову трапилося кілька фрагментів кераміки з розчосами. Описуваний рів обновлявся за доби пізньої бронзи. Його ширина звузилася до 2.0 м, глибина — до 1.3 м. Пізніше цей рів було завалено камінням, розміри якого сягали 0.8—1.0 м завдовжки.

Північніше останнього рову містився майданчик шириною до 3.0 м. Тут траплялися дрібні уламки каміння, жорства тощо. Склалося враження, що північніше останнього рову знаходилася якась кам'яна будівля (можливо стіна), яку за доби пізньої бронзи було розібрано, й каміння було використано для засипання рову. Поміж каменями було виявлено рештки горщика білозерського часу.

Мал. 6.

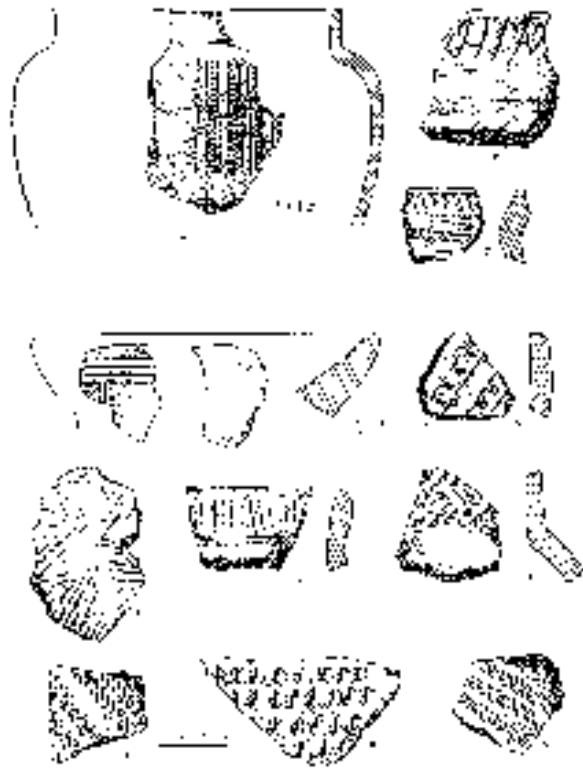
Північніше від майданчика знаходився піщаний вал висотою 1.6 м, шириною 4.0 м. Південну частину валу було викладено пласкими плитами граніту. На верхівці валу у давнину стояла кам'яна стіна, складена з гранітних блоків. З часом вона завалилася по схилу валу на південь. Загальна висота завалу каміння — 1.5 м, ширина — 3.5 м. Під фундаментом стіни трапляються фрагменти кераміки з розчосами й характерним катакомбним орнаментом. Судячи з того, що у верхніх шарах завалу стіни знайдено фрагменти кераміки білозерського часу, стіна простояла досить довго й була остаточно зруйнована лише у фінальній бронзі.

Північніше від описаної споруди було знайдено ще один невеличкий рів шириною 1.3 м й глибиною до 1.0 м. На дні рову знайдено прошарки глини, вірогідно, від обмазки наступного валу. У засипці цього рову знайдено вістря стріл трикутної форми та наконечники дротиків, як правило, з відбитим вістря (мал. 4).

За цим ровом на північ знаходився ще один вал, що мав три будівельних горизонти. Так, спочатку його ширина складала лише 1.6 м при 1.0—1.1 м заввишки (мал. 2). Потім вал стає потужнішим (ширина — до 3.5 м, висота — 1.3—1.4 м). Нарешті вал ще раз досипають та південний його бік викладають камінням. На його верхівці будують стіну, що практично повністю впала у рів. Ширина валу стає приблизно 4.5 м, висота — 2.3 м, а разом з ровом — 3.3 м. На верхівці валу стіну було побудовано так, що гранітні брили укладалися впоперек стіни. У рові знаходилися найбільші брили: можливо, вони стояли на верхівці стіни.

Далі на північ під валом та куртиною XVIII ст. також було знайдено залишки зруйнованих оборонних та побутових споруд доби бронзи. Так, під куртиною XVIII ст. знайдено залишки валу, час спорудження якого попередньо визначається добою бронзи. Стратиграфічні спостереження дають змогу твердити, що цей вал було споруджено ще до козацького часу. Судячи з кольору землі, з якої складено вал, його можна віднести до епохи бронзи.

Найвища частина острова являє собою плато площею приблизно 300 кв. м. З трьох боків до нього прилягають розвали каміння. Одну з таких стін-розвалів й було досліджено у 1993 році. З'ясувалося, що це справді штучне утворення, аналогічне вивченим у попередні роки. Ширина завалу каміння — 3.5 м, висота — 0.7 м. Камені завалу знаходилися на скелі та жорстві. Поміж каменями й під ними траплялися уламки ліпної кераміки, вигладженої гребінцевим штампом. За глиняною масою, технологією виготовлення, орнаментациєю ця кераміка аналогічна

Мал. 7.

кераміці з інших частин фортеці й належить до катакомбної спільності (мал. 3).

З інших об'єктів, досліджених за останні роки, слід спинитися на потаємному виході до води у північно-західній частині фортеці. Він являє собою вузьку стежину, вирубану у скелі. Її ширина — до 1.0 м. Стежина виходить на вузький карніз над самою водою. Шурф, який було закладено біля початку стежини, дав у нижньому шарі також катакомбну кераміку.

За кілька років вивчення городища одержано значний керамічний матеріал. З кераміки, що стосується катакомбної спільності, переважна її частина належить до пізнього періоду, до донецького й пізнішого часу (мал. 5; 6, 4, 6; 7, 9; 8, 3, 9, 11). Є й середньодонські фрагменти. Іноді трапляються фрагменти, орнаментовані нігтевими защами, що утворюють трикутники. Ця кераміка може бути віднесена до маницької й може бути уламками ріпоподібних посудин (мал. 7, 10; 8, 14).

Широко представлена й комірцева кераміка. Вона типова для поселень та могильників Нижнього Подніпров'я (Шапошникова, 1968, с. 79—94).

Практично немає форм та орнаментів, властивих Інгільській культурі. За роки роботи її знайдено всього лише кілька фрагментів.

Орнаментальні композиції традиційні для катакомбних пам'яток. Це ялинковий орнамент, виконаний гребінцевим штампом (мал. 7, 2),

шнуровий орнамент, або з відбитків тасьми, прокреслений орнамент (мал. 5). Орнамент, нанесений кістяною пластиною (мал. 8, 3, 4), наліпний орнамент (мал. 8, 11). Серед типових катакомбних, що притаманні Нижньому Подніпров'ю, орнаментальних композицій трапляються й ті, що поширені на поселеннях Середнього Подніпров'я (Бондарь, 1974, мал. 15, 28, 40).

Кераміку представлено переважно горщиками, проте можливі й чаші (мал. 5, 6). Знайдено також уламок курильниці (мал. 7, 4). Це невеликий фрагмент товстостінної кераміки, орнаментований з обох боків відбитками шнура. На жаль, повністю форма курильниці не реконструюється. Найбільший діаметр — 16 см.

Загалом керамічний комплекс має широкі аналогії в інших пам'ятках порожистої частини Дніпра та верхньому шарі Михайлівського поселення.

Металеві речі представлено чотиригранним вістря (шилом), типовим для ямно-катакомбних пам'яток (його довжина — 9.8 см) та загостреною з усіх боків бронзовою пластиною (довжина — 18 см, ширина — 1.7 см).

Кам'яні та крем'яні вироби представлено переважно зброєю. Серед них — уламок сокири короткого типу (обушкова частина), численні уламки кам'яних сокир, камені для праці, деякі з них розколоті, товкачик, вістря стріл, дротиків трикутної форми (мал. 4). Показово, що всі зразки зброї знайдено біля оборонних споруд. Як правило, з південного боку та у ровах перед стінами.

Мал. 8.

Знахідка фортеці доби бронзи — це, безперечно, подія у степовій археології. На можливість існування подібних поселень ми наголошували ще у 1990 р. Широкі розкопки на сучасному рівні допоможуть вирішити питання, з'ясувати які неможливо на інших матеріалах.

За матеріалами поховального обряду відносно непогано вивчено зброю населення катакомбної спільності. Серед воїнів виокремлюються колісничі, сокироносці, лучники, пращники, списоносці та інші. Проте, маючи широкий асортимент зброї, дослідникам бракувало відомостей про захисні оборонні споруди катакомбного населення. Знахідка фортеці починає заповнювати цю пустоту.

Фортеця на о. Мала Хортиця виступає ланкою між укріпленнями Михайлівки (Лагодовська, Шапошникова, Макаревич, 1962) та протомістами на Нижньому Дону (Братченко, 1976, с. 109) (Ливенцівська та Каратаєвська фортеці) та на Південному Заураллі (поселення Сінташта, Аркаїм та інші) (Зданович, 1989, с. 179—189; Генинг В. Ф., Зданович Г. Б., Генинг В. В., 1992).

На Михайлівському поселенні було відкрито лише окремі стіни, які захищали поселення на найнебезпечніших напрямках. Призначення деяких з них так і залишилося нез'ясованим. Цілком вірогідно, що розкопки городища на Малій Хортиці допоможуть вирішити це питання.

Для городищ доби середньої бронзи Південного Зауралля Байда, острівна фортеця, є прототипом, оскільки є більш ранньою. Фактично, це перша справжня фортеця у межах України.

Знайдене городище вносить чималі корективи й у питання про рівень соціально-економічного розвитку катакомбного населення. Як про це свідчать спеціальні дослідження, катакомбне суспільство стояло на досить високому рівні розвитку суспільних відносин, вищому, ніж це уявлялось донедавна.

Так, серед характерних рис ранньодержавних утворень у катакомбного населення знайдено розвинуту соціальну стратифікацію, наявність спеціальних ритуалів для поховання знаті

(спорудження багатокамерних катакомб, моделювання обличчя за черепом). Поява професійних військових, відокремлення деяких професій в окремі галузі господарства. У соціальному плані співвідношення між різними катакомбними та пізнішими ямними групами населення дозволяють стверджувати, що в цьому суспільстві існувала станowo-кастова система.

На території Північного Причорномор'я у катакомбний час з'являється монументальна архітектура (Молочанське святилище), яка за своїми ознаками нагадує Месопотамські зікурати.

У катакомбному суспільстві спостерігається різке зростання продуктивності праці у скотарстві внаслідок використання критих загонів для худоби. Як відомо, за такого способу ведення скотарського господарства більшість молодяку виживала. У металургії продуктивність праці зростає в 4.5 рази (Черних, 1990). Посилюється обмін.

У північнопричорноморському регіоні у катакомбний час виявляється складний етно-соціальний організм, територіальний розподіл праці. Так, поховання майстрів-ливарників (а звідси й місця їхнього проживання) концентруються у Присивашші та на Нижньому Дніпрі. Поховання знаті та воїнів — на р. Молочній та у Криму, Поінгуллі. У цілому в етно-соціальному організмі виділяється соціальний, політичний та релігійно-культурний центр та скотарсько-землеробська периферія.

Нарешті, весь комплекс релігійних уявлень та обрядів катакомбного населення має коріння на Близькому Сході, де за часів катакомбної спільності та й до цього існували розвинуті держави. Не випадково, одна з найпоширеніших гіпотез про походження катакомбного народу передбачає міграцію якоїсь частини населення саме з цього регіону.

Таким чином, для катакомбної спільності наявні багато рис ранньодержавних утворень. Проте серед них не було ознак урбанізації. Тому знахідка на о. Мала Хортиця певною мірою заповнює цю лакуну. У цьому полягає головне значення знахідки Городища.

Примітки

Бондарь Н. Н. Поселения Среднего Поднепровья эпохи ранней бронзы. — Киев, 1974. — 175 с.

Братченко С. Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы. — Киев, 1976. — 248 с.

Генинг В. Ф., Зданович Г. Б., Генинг В. В. Синташта. — Челябинск, 1992. — 407 с.

Зданович Г. Б. Феномен протоцивилизации бронзового века Уралоказахстанских степей. Культурная и социальная обусловленность // Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций. — Алма-Ата, 1989. — С. 179—189.

Іллінський В. С., Пустовалов С. Ж. Фортеці на о. Мала Хортиця // Праці центру пам'яткознавства. — Вип. 1. — Київ, 1992. — С. 142—156.

Лагодовська О. Ф., Шапошникова О. Г., Макаревич М. Л. Михайлівське поселення. — Київ, 1962. — 246 с.

Никитин В. И. Катакомбные поселения и стоябища Побужья // Проблемы археологии Северного Причерноморья. — Херсон, 1991. — С. 34—47.

Пешанов В. Ф. Отчет о раскопках на о. Хортица // Архив Запорожского областного краеведческого музея. — № 114.

Пустовалов С. Ж. О формах политогенеза в катакомбном обществе Северного Причерноморья // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности.— Тез. докл. конф. Запорожье, 1990.— С. 78—81.

Пустовалов С. Ж. Некоторые проблемы реконструкции социального строя катакомбного общества Северного Причерноморья // Проблемы археологии Северного Причерноморья.— Херсон, 1991.— С. 48—51.

Пустовалов С. Ж. Возрастная, половая и социальная характеристика катакомбного населения Северного Причерноморья.— Киев, 1992.— 45 с.

Шапошникова О. Г. Про пам'ятки часу катакомбної культури в степовому Подніпров'ї // Археологія.— 1968.— Т. XXI.— С. 79—94.

Шмаглий Н. М. Крупные трипольские поселения в междуречье Днепра и Южного Буга // Первобытная археология: поиски и находки.— Киев, 1980.— С. 198—203.

Черныш Е. К. Хозяйство и общественный строй трипольских племен // Энеолит СССР.— М., 1982.— С. 232—240.

Юра Р. О. Работы Хортицкой экспедиции в 1968 г. // Археологические исследования на Украине.— Вып. 3.— Киев, 1969.— С. 247—249.